

Új értelmezések a falukutatásról*

A Magyar Történelmi Társulat 2012. évi vándorközygyűlésén meglepően érdemi, a szakma jelenlegi helyzetét és jövőjét alapjaiban befolyásoló kérdések kerültek napirendre. Többek között a magyar és az egyetemes történelem viszonyáról, a gazdaságtörténet-írás művelésének lehetőségeiről vagy az eszmetörténeti kutatások megújításának módozatairól mondták el véleményüket a felkért előadók.¹ Szóba került egy olyan téma is, amely legalább egy évtizede feszíti a honi történettudomány kereteit, nevezetesen a posztmodern és a hazai historikusok viszonya. A témával kapcsolatos gondolatait Gyáni Gábor osztotta meg a hallgatósággal, s ennek nyomán további polémia kerekedett.² Ezúttal az előadó egy olyan megjegyzésével foglalkozom, amely akkor nem váltott ki különösebb visszhangot. Gyáni a posztmodern magyarországi hatástörténetét vizsgálva három irányzatot különített el: először is a zsigeri undorral elutasítók táborát, akikkel, másodsor, markánsan szemben állnak a „szkeptikus episztemológia posztmodernként számon tartott tanaiból” több mindent érvényesítők. A két irányzat közé helyezte a 3., „középutas elméletbarát történészi platformot”, amelynek képviselői

* BARTHA Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Tiszáninneni Református Egyházkerület Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013., 328. p.

¹ Az előadások szövegét lásd *Századok*, 2013/1. 161–223.

² A vita során született választ és viszontválaszt lásd *Századok*, 2013/3. 793–803.

nem vetik el a posztmodern által megfogalmazott ismeretelméleti szkepszist, nyitottak az elméleti vitákra, de határozottan szelektálnak az új módszerek között. Gyáni – igaz, érezhető fenntartással – Romsics Ignácot tartja ezen középutas irányzat némileg társtalan hazai képviselőjének. Fenntartásának okát az alábbi, általános érvényűnek szánt kijelentéssel indokolta: „Egy dolgot feltétlenül le kell szögezni: lehetetlen úgy képviselni a középutas felfogást, hogy ne legyen az illető valamennyire tisztában a posztmodern diskurzussal, anélkül tehát, hogy ne rendelkezzen bizonyos szintű ismeretekkel a vonatkozó elméleti szakirodalomról”³

Bizton állíthatom, hogy a Debreceni Egyetemen Phd-fokozatot szerzett és doktori értekezését könyvvé formáló fiatal történész, Bartha Ákos az az ember, aki teljes mértékben megfelel a fent említett középutas elméletbarát álláspontnak. Bartha monográfiája roppant tudatosan, átgondoltan megkomponált alkotás. Már a címe is tükrözi ezt: nem a sárospataki faluszeminárium történetéről, hanem történeti kontextusairól beszél, nyilvánvalóvá téve, hogy valami igazán szokatlanra, izgalmasra számíthat az olvasó. Az előszóban nem csupán rövid historiográfiai áttekintést ad, hanem külön kitér a könyv szemléletére is: „A Ranke-i történész-ethosz egyszerre testesített meg a múlt megismerhetőségébe vetett hitet és e megismerés adekvát bázisának tartott forrásközpontúságot. A 20. század második felében egyre több irányból megfogalmazódott episztemológiai kétely a történészeket mindenekelőtt épp ezen alapvetéseikben érintette, amennyiben rámutatott a (történetíró)⁴ történész írói mivoltára és a források jellegéből, hozzáférhetőségéből adódó korlátokra, sőt veszélyekre. Joggal figyelmeztetnek ugyanakkor a posztmodern történetírás kritikusai, hogy a szövegelméletekkel, szövegelemzésekkel, retorikai alakzatokkal való foglalatosság könnyen válhat öncélúvá, a lényegi megállapítások helyetti pótcselekvéssé. Sőt, a nyelvi/kulturális fordulat nyugaton letűnni látszó dinamikus korszaka után (elsősorban brit

³ GYÁNI Gábor: A posztmodern és a magyarországi történetírás. *Századok*, 2013/1. 181.

⁴ Kiemelés az eredetiben.

történészek jóvoltából) már egy új éra kezd feltűnedezni napjainkban.” (11.) Ezek után megismerhetjük a szerző hitvallását is, amely így szól: „A kötetben már csak a téma feldolgozatlansága miatt sem helyettesíthették elméletek a források használatát, ám mindez nem jelenti egyes társtudományok (irodalom, antropológia, szociológia) visszhangtalanságát. Három tematikus egységben váltakoznak a történeti-kronologikus és a leíró-elemző részek, ebből adódóan a szöveg stílusa nem egységes. Mindazonáltal a témakifejtés során igyekeztem forrásközpontú, olvasóbarát értelmezést adni a jelenségekről, nem tartva szükségesnek a »királyi többsé« használatát sem.” (12.)

Ezek után természetesen adódik a kérdés: milyen mértékben tudott megfelelni a szerző az önmagával szemben támasztott elvárásoknak? A kötet három nagy szerkezeti egységre tagozódik: az elsőben a faluszeminárium történeti háttérét ismerhetjük meg. A második „A faluszeminárium és tevékenysége” címet kapta, míg a harmadikban a faluszeminárium szociográfiai munkássága került nagyító alá. Az első fejezetben elsősorban azokat a fogalmi kereteket mutatta be Bartha Ákos, amelyek a faluszeminárium egészét körülvevették. Ezzel kapcsolatban érzékelttem az egyetlen zavaró hibát a szerkezetben, nevezetesen azt, hogy a szerző eleve adottnak vette: az olvasóközönség tisztában van a könyv tárgyával, vagyis a faluszeminárium fogalmával. Ezt azonban igen kevesekről feltételezhetjük, ráadásul ezek az ismeretek sem pontosak. Csak a népi mozgalom és a református egyház története iránt komolyabban érdeklődők nem túlságosan széles köre tudhatta előzetesen azt, hogy az 1930-as évek megújuló reformátusságának a paraszti társadalom vizsgálatához, megismeréséhez kapcsolódó vállalkozásáról van szó. Ezért lett volna érdemes a kötet elején röviden tisztázni, esetleg részletezni a faluszeminárium fogalmát, felhívni a figyelmet Újszászy Kálmán és Szabó Zoltán nevére, s ezután belevágni az egyes kontextusok felgöngyölítésébe.

A szerző igen gondosan és alaposan járja körül azokat az értelmezési tartományokat, amelyekben a sárospataki faluszeminárium története megragadható. Szól a földkérdésről és a falusi társadalom Horthy-korszakbeli helyzetéről, bemu-

tatja a Sárospatakon régóta – nyugodtan mondhatjuk, évszázadok óta – meglévő érdeklődést a „nép” iránt. Nagyon jónak tartom, hogy tágabban értelmezve a népkutatást, sőt bizonyos fokig a népi mozgalmat, az előfutárok között felhívja a figyelmet Erdélyi János irodalomtörténészre is. A továbbiakban sorra kerülnek a különböző helyi kezdeményezések: a Széchenyi Szövetség, a Folklore Fellows és a cserkészcsapatok, amelyek hatása Újszászy Kálmán teológiai tanár életművében kiteljesedett. A matuzsálemi életkort megért professzor gondolkodását elemző fejezetek (68–92.) a magyar eszmetörténet iránt érdeklődőknek is értékes csemegével szolgálnak. Eddig Újszászyt többé-kevésbé a népi mozgalommal rokonszenvező református lelkészek között tartották számon. Úgy vélték, hogy sok társához hasonlóan a népi írók hatására kezdett el a Sárospatak környéki falvak paraszti társadalma iránt érdeklődni. Bartha Ákos meggyőzően érvel amellett, hogy ez nincs így. „A falvak problémáit értelmezni igyekvő korabeli megközelítésekre általában véve igaz, hogy a kérdést elsősorban gazdasági, politikai és társadalmi aspektusból vizsgálták. Újszászy értelmezési horizontja ezzel szemben határozottan filozófiai-szellemi alapállású volt, és a különböző – általa definiált – kultúrák distanciájára épült. Ez már önmagában is újdonság, hiszen a falukutatást nemigen igyekeztek filozófiai rendszerekhez illeszteni sem a (reform)konzervatív, sem a népi oldalon.” (73.)

Ennek következtében Újszászyt határozottan el lehet különítenünk a népi mozgalom legfontosabb gondolkodóitól, mivel ő nem csupán szociális vagy éppen gyakorlati szempontból tartotta lényegesnek, hogy a pataki teológusok ismerjék a korabeli falusi társadalmat, hanem spirituális okokból is. Ahogyan mindezt Bartha Ákos interpretálta: „A metafizikai alapok azt a gyakorlati célt szolgálták, hogy a fiatalok »szociális természetű munkája és célkitűzése ne torkolljék bele a pusztán egyéni irányultságú szociális akciók sorába«, és a falut mint »organikus egységet« segítsék.” (91–92.)

A faluszeminárium tevékenységét részletező nagy fejezetben az eddigi időbeli és eszmetörténeti kontextusok mellé felzárkózik a térbeli megközelítés is. Sok szó esik Sárospatak regionális

helyének változásairól. A település Trianon után határközeli várossá vált, majd az első bécsi döntés után visszanyerte északi vonzaskörzetét. A szerző bemutatja azt a területet, a Hegyalja, a Hegyköz és a Bodroghöz egy részét, amelynek falvaiba a teológus hallgatók ellátogattak. Itt utakat építettek, népfoiskolát szerveztek, vándorkönyvtárat alapítottak, ugyanakkor teológiai tanulmányaik során alaposan elmélyedtek a faluról szóló szakirodalomban. Ez utóbbi volt a szó szoros értelmében vett faluszeminárium.

Ezek a jelenségek sorra kínálják az alkalmat, hogy Bartha Ákos kibontsa azt az elméleti tudást, amellyel gazdagon fel van vertezve.

Így például nem elégszik meg azzal, hogy a falusi kölcsönkönyvtárak olvasottságát pusztán száraz statisztikai adatsopekkel mutassa be. Felteszi a kérdést: vajon mi gátolta a helyieket az olvasásban? Miért jelentett ez számukra nehézséget, hogyan élhették meg úgy, mint egy külső hatalomtól érkező láthatatlan erőszakot? Sorra idézi Assmann, Ricoeur és Lasswell, valamint magyar szerzők tanulmányait, remekül rávilágítva a kérdés összetettségére. A munkamódszer a későbbiekben sem változik: hatalmas, lenyűgöző filológiai apparátust vonultat fel Bartha a munkatáborban dolgozó, népi szociográfiákat olvasó, a felvidéki bevonulásban részt vevő faluszeminaristák történetének bemutatására. Nagyon okosan simulnak bele a szövegbe az olyan megjegyzései, amikor például egy fiatal református lelkész népmeséket és lakodalmi szokásokat tudatosan élesztő és feljegyző tevékenysége kapcsán jelzi, hogy az illető voltaképpen a „megmentő néprajz” (*salvage ethnography*) szellemében munkálkodott. (133.) Az eddig ismertetett kontextusok mellé felzárkóznak az egyéni élettörténetek is: Bartha Ákos számos egykori faluszeminarista lelkész pályáját mutatja be, utalva azokra a hatásokra, amelyeket Újszász Kálmán iskolájából hoztak magukkal. Ez a megközelítés nem férne bele egy hagyományos, egyetlen történetet elmesélni akaró történetírói ábrázolásba, de éppen a posztmodern kínálta elbeszélői rugalmasság az, amit Bartha hallatlanul jól kamatoztat.

A társtudományok módszertanának alkalmazására, az elméleti érzékenységnak a bizonyítására a faluszeminárium szociográfiai termésének értékelésekor nyílik a legnagyobb tér. Hiszen ezek, eltérő mértékben és a szerzők tehetségétől függően, de klasszikus irodalmi szövegek, amelyek kapcsán bőséges lehetőség adódik a modern irodalomtudomány eszköztárának kiaknázására. Ennek érzékeltetésére villantsunk fel egyetlen motívumot. Az egyes szövegek kapcsán Bartha Ákos arra hívja fel a figyelmet, hogy a művek jellegzetes mozzanata a *quest*, vagyis a keresésre indulás, amely voltaképpen kalandot és felfedezést is magában foglaló utazás. Mindezt Paul Atkinson nyomán fejti ki a szerző, és éppen úgy tetten éri Nagy Lajosnál és Illyés Gyulánál, mint a falumonográfiákkal próbálkozó református teológusoknál. Ugyanakkor a szerző képes nem egy esetben humoros önreflexióra is, amely, sajnos, nem jellemzi a hazai történettudomány posztmodern kihívástól féltő, vagy azt elutasító képviselőinek gondolkodását. Pedig a finom irónia a magabiztos tudás jele, és a termékeny szellemi összeecsapás egyik klasszikus eszköze. Bartha Ákos többször idézi az egykori pataki diák, Képes Géza verseit. Ennek kapcsán teszi megjegyzését: „amennyiben ismét elkövethetjük azt a poétikai korszerűtlenséget, hogy a lírai ént azonosítjuk a szerzővel”. (213., 969. lábjegyzet) Egy másik helyen pedig éppen ellenkező értelmű fricskával találkozhatunk, a szociográfiai irodalomból hiányzó női szerzők kapcsán: „Valószínűleg bárminemű gender-elmélet nélkül is belátható, hogy a politikailag igencsak terhelt műfaj bajosan volt összeegyeztethető a kor (vagyis inkább a hatalom) elvárt nőideáljával, mely kimerült az anyai és hitvesi szerepekben; pontosabban a családi tűzhely nyugalmáért felelős nélkülözhetetlen, ám háttérben maradó asszonytípussal.” (229.) Ez a kissé hetyke megjegyzés arról árulkodik, hogy Bartha Ákos nem csupán magabiztosan mozog a történetelméletben, hanem képes szelektálni és kritizálni is azt.

A szerző igen sok kontextusban, vagy ha úgy tetszik, összefüggés-rendszerben mutatja be a sárospataki faluszemináriumot. Úgy rajzol meg több történetet és vezeti ezekben az olvasót, hogy közben nem vész el bennük. Így válik a faluszeminárium

a földkérdésről szóló diskurzus keretévé, s egyben a népi mozgalom, Sárospatak városa, a református egyházi megújulás és a benne részt vevő tanárok és diákok életútjának a részesévé. Azt is mondhatnánk, hogy a szerző a faluszeminárium történeteit úgy meséli el, mintha ezek mégis valahogy egyetlen történeté forrának össze.

Ezt a ragyogó vállalkozást áttekintő összegzés egészíti ki, amely voltaképpen az első részfejezet témájához tér vissza, és a földkérdésről szóló diskurzusokat tekinti át. A könyv azon fejezetéről van szó, amelybe, sajnos, több hiba is becsúszott. Így például Bartha Ákos pontatlanul értelmezi Erdélyi József véleményét, akit egyik helyen kvázi a nagybirtokrendszer hívének, másutt a földreformmal szemben álló költőnek mutat be. (237., 254.) Holott a költő valamiféle kollektív földtulajdonnal rokonszenvezett, és ebben a tekintetben romantikus antikapitalizmus jellemezte őt: elsősorban az ősi rend helyreállítását kívánta, ezért ellenezte a kisbirtokok sokaságát létrehozó földreformot. Egy helyen azt olvashatjuk, hogy a szociáldemokraták a Horthy-korszakban nem rendelkeztek karizmatikus vezetővel. (252.) Ennek cáfolatára elég Peyer Károlyra vagy a jeles ideológusra, Mónus Illésre hivatkozni. A 262. oldalon azt írta Bartha Ákos, hogy a népiek első vonalába tartozók közül csak Szabó Zoltán született városban, holott Fėja Géza Léván, Németh László pedig Nagybányán látta meg a napvilágot, és később is városi környezetben nőttek fel. Ennél nagyobb pontatlanság, hogy a népieknek a földreformra, agrárreformra vonatkozó javaslatait, kissé sommásan, vágyálmoknak minősíti. Mintha elfelejtkezett volna Kovács Imrének a mezőgazdaság külső és belső üzemköréről, vagy Erdei Ferencnek a háztáji szerepéről szóló későbbi írásairól. Ugyanakkor ezt a kiegészítő fejezetet is nagyon fontos megállapítással zárja, amellyel a magam részéről teljes mértékben egyetértek: „A népi szociográfusok, a hivatalos falukutatók és a népeletkutatók szövegei tehát nem egymást kizáró narratívák, hanem egymást komplementer módon kiegészítő és természetesen alapvető forráskritikát igénylő társadalomtörténeti kűtfők a két világháború közötti Magyarországról.” (270.)

Összességében úgy vélem, hogy Bartha Ákos fontos és jelentős munkát tett le a hazai történetírás képzeletbeli közös asztalára. Nem csupán a választott tárgy bemutatásával gazdagította ismereteinket, bár ebbéli eredményei sem elhanyagolhatók, hanem főként a módszer révén. Valamiféle olyan középútas elméletbarát álláspontot képvisel, amely túlzásoktól mentesen készen áll a filozófia, a nyelvészet, az antropológia és az irodalomtudomány eszköztárának hasznosítására, ugyanakkor mégis olvasható, nem csupán a szűk szakma által befogadható és értelmezhető tartalmat hoz létre. Ennek az útnak a követe- se – elsősorban, de nem kizárólagosan – a magyar történettudománynak az elméleti igényességtől elzárkózó képviselőit inspirálhatja. Ugyanakkor izgalmas kihívás az elméleti kalitkába bezárkózó, bár például társadalomtörténeti munkáikban ahhoz nem feltétlenül szigorúan ragaszkodó historikusok számára is.

Papp István